

İSLÂM TARİHİ BOYUNCA GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR VE ALINAN ÖNLEMLER

HÜSEYİN EL-MHEMİT
ÖĞR. GÖR.

ORDU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZET

Tarih boyunca, İslâm dünyası çok sayıda salgına maruz kaldı. Tarih kitaplarında hakkında en çok haber bulunan ve en çok araştırılanlardan birisi “Amvâs Vebası”ydı. İslâm tarihindeki ilk salgın olarak bilinen bu hadiseden dolayı çok sayıda sahâbî hayatını kaybetti. Amvâs’la başlayan salgın hastalıklar tarihî süreçte yer yer kendisini gösterdi. Hatta Emevî Devleti’nin yıkılmasının nedenlerinden birisi de maruz kalınan veba sayısının artmasıdır. Abbâsî dönemine gelince, salgın hastalıklar büyük ölçüde azalsa da kısmen etkili oldu. Hastalıklar insan hayatının bir parçası olduğundan Hz. Peygamber, hadislerde sıkça salgın hastalıklardan söz etmiş, Müslümanlara bazı önemli talimatlar vermiştir.

Tavsiyeleri ciddiye alan Müslümanlar, bunun yanında maddî ve manevî başka önlemler de aldılar.

Bu salgının sayısının bir sonucu olarak, Müslüman âlimler bunu ciddiye alıp salgın hakkında çok sayıda kitap yazdılar. Ayrıca salgın sırasında veya öncesinde takip etmemiz gereken bazı önerilerde bulundular.

İşte bu makaleyle İslâm tarihinde maruz kalınan vebâlar, bu vebalarda vefat eden insanlar ve alınan tedbir hakkında yeterli bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Salgın, Hastalık, Amvâs, Veba, Taun

EPIDEMIC
OUTBREAKS
THROUGHOUT THE
ISLAMIC HISTORY
AND THE COUNTER
MEASURES

ABSTRACT

Throughout history, the Islamic world has been exposed to a large number of epidemics. One of the most prominent and researched in history books was the plague of Amvas. This epidemic is known as the first epidemic in Islam, and a large number of the Companions were killed in it. The Umayyad state was exposed to a large number of plagues, one of the reasons for its collapse. In the Abbasid state, the epidemics have abated greatly. Our Prophet spoke of epidemics frequently in hadiths, and gave some important instructions to Muslims. Also, Muslims recorded a number of other measures, material and moral. As a result of the large number of this epidemic, Muslim scholars took it seriously. They wrote a large number of books on the epidemic. They also gave a large number of recommendations that we should follow during or before epidemics.

Keywords: Epidemic, Disease, Amvâs, Plague, Taun

Giriş

Hastalık ve sağlık, insan fizyolojisinin tecrübe ettiği iki haldir. Normal bir insan bünyesinde sağlık uzun süreli ve asli bir durum iken, hastalık aniden gelişen ve belirli bir sürede etkisinden kurtulunabilen bir hadisedir. İnsanoğlu fitratı gereği sıradan ve rutin işlerden ziyade anlık gelişen, nadir tecrübe edilen olaylar üzerine meraklıdır. Bu arada bahse konu olan farklılık insan vücudunu etkisi altına alarak onu güçsüz, çaresiz ve yorgun bırakan hal olunca tıp ve tedavi yöntemleri beraberinde gelmiştir. Çölde yaşayan bedevîden şehir hayatı süren medeni insana kadar herkes tecrübe ettikleri hastalıkları anlama ve onlarla mücadele yoluna gitmiştir. Sarf edilen çabalar sonunda hastalıklar tanınarak çözümler üretilmeye çalışılmıştır.

Tarih boyunca hastalık konusu önem arz ettiği için, birçok hastalık henüz vücuda bulaşmadan veya bulaşa bile daha fazla ilerlemeden ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Hekimler tanıdıkları ve aşısını ürettikleri hastalıklar konusunda gerekli donanıma sahip olduklarından sıradan hastalıkların tedavisinde netice almışlardır. Ancak bir anda ortaya çıkarak büyük kitleleri etkileyen ve ilk defa karşılaşıldığı için hastalığı yenme konusunda gerekli donanıma sahip olunmayan salgınlar, tarihin her döneminde korkulan vakalar olarak görülmüştür.^[1] Salgın patlak verdiğinde olayın şokunu hemen atlatan hekimler büyük bir soğukkanlılıkla bundan kurtulmanın yolunu ararlarken, yerel halk arasında da bir takım teşhis ve tedavi yöntemlerinin arayışına girmişlerdir. İslâm Tarihine

[1] Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed 'Ata-Mustafa Abdulkadir 'Ata, (Beyrüt: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1992), 6/25.

bakıldığında Müslümanlar karşılaştıkları böylesi durum karşısında tıbbî önlemler almakla birlikte hadiseye dinî hassasiyetlerle yaklaşmışlardır.^[2] İşte bu makalede İslâm Tarihinde görülen ve Müslümanları en çok etkileyen büyük çaplı salgınlar belirlenerek, inanç sahiplerinin salgınlarda ne gibi tutum içerisinde oldukları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kavramlar

Kaynaklar bulaşıcı hastalıkları belirtmek için iki terim kullanmıştır. Birincisi Ta'ün "الطاعون",^[3] kelimesi, ikincisi ise Vebâ "وباء" kelimesidir.^[4] Halil b. Ahmet el-Ferâhidî'ye (ö. 175/791) göre veba ile Ta'ün aynı^[5] olsalar bile çoğu âlim bu iki terimin az bir farkla birbirinden ayrıldığını düşünür. İbni Hacer (ö. 852/1449) *Bazlu el-ma'un fi fadli't-ta'un* adlı kitabında, "Tâ'un vebadan daha özeldir, yani her ta'un vebâ olabilir ama her veba tâ'un olamaz" demektedir.^[6] Kadî İyâz (ö. 544/1149) ise *Şerhü Sahih-i Müslim* kitabında daha açık bir tanım kullanarak şöyle bir ayırım yapmıştır: "Tâ'un, vücutta ortaya çıkan yaralar; veba ise tüm yaygın hastalıklardır. Bu yüzden her ta'un vebâdır, ama her vebâ ta'un değildir."^[7] Âlimlerin bu kavramı birbirinden ayırırken dayandıkları mesned Hz. Peygamber'in şu Hadis-i Şerifidir: "Mesih deccal ve tâ'un Medine'ye giremez." (لا يدخل المدينة المسيح، ولا الطاعون).^[8] Hadisin lafızları iyi tetkik edildiğinde tâ'un ile vebânın farkı ortaya çıkar. Çünkü tarihin belirli dönemlerinde vebâ Medine'de baş göstermiş ve küçük çaplı da olsa insanların sağlığını tehdit etmiştir. Ancak tâ'un boyutunda büyük bir salgın vuku bulmamıştır. Hadise göre de böyle bir salgının Medine'ye musallat olması mümkün değildir. Bu yüzden küçük ve büyük çaplı salgınların vebâ ve tâ'un şeklinde ikiye ayrılması elzemdir. Ayrıca tâ'unun da kendi arasında

[2] Buhârî, "Tıb", 30; Müslim, "Selâm", 92.

[3] Kaynaklarda zikredilen "ricz" kelimesinin tâun yerine kullanıldığı düşünülse de burada geçen "ricz" (إن هذا الطاعون رجز سلط على من كان قبلكم) "inne"nin haberi olup, tâunu tanımlamak için kullanılan bir kelimedir. Bkz. Müslim, "Tâ 'un ve't-tayra ve'l-kahîn", 39. Vebâyla birlikte kullanılan başka bir hadiste de ricz (إن هذا الوباء رجز) "inne"nin haberi olup, vebayı tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, 36/136. Sözlüklerde "ricz" kelimesi azap, günah, pislik manalarında kullanılır. Bkz. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Dâru's-Sadr, trz), 5/352.

[4] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/189.

[5] Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzumî-İbrahim Samurayî, (Kahire: Dâru'l-Hilal, 1985) 8/418.

[6] Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbni Hacer el-Askalânî, *Bezlü'l-mâ'ûn fi fazli't-tâ'un*, thk. Ahmet el-Katip, (Riyâd: Dâru'l-Asime), 104.

[7] Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Şerhü Sahih-i Müslim*, thk. Yahya İsmail, (Mısır: Dâru'l Vefa' 1998), 7/132; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb İbn Kayyim el-Cevzî, *Tıbbi'ne-bevî*, (Beyrût: Dâru'l-Hilâl, trz), 31.

[8] Buhârî, "Tıb", 30.

birkaç gruba ayrıldığını unutmamak gerekir.^[9] Aksi halde Hz. Peygamber'in hadisini yalanlamak veya onu yalanla itham etmek gibi bir durumla karşı karşıya gelinebilir.

A- İslâm Tarihi Boyunca Önlemler

Tarih kaynakları, hemen hemen her yıl İslâm beldelerinin bazı bölgelerinde bir salgının olduğuna işaret etmektedir. Fakat bizim araştırmak istediğimiz hastalıklar küçük çaptaki epidemik salgınlar değildir. Makalemizin ana eksenini veba veya tâ'ün gibi bir şehirden başka bir yere yayılan, bununla da kalmayıp başka yerlere intikal eden ve çok sayıda insanın ölümüne sebebiyet veren büyük çaplı pandemi türü salgınlardır. Ölüm oranının yüksek ve etki alanı fazla olan salgınları dikkate alarak belirlediğimiz yedi büyük pandemi türü vaka aşağıda kronolojik sıra ile sunulmuştur.

1- Tâ'un 'Amvâs

Kaynaklarda ilk salgın hastalığın 18/639 yılına denk geldiğinden bahsedilir. Ancak bundan önce iki salgın hastalığın olduğu da belirtilir. Birincisi Hz. Peygamber'in Medine'ye ilk geldiği zamana rastlayan hummâ,^[10] ikincisi ise hicretten altı yıl sonra Irak hududundaki Şiraveyh/Şirûye^[11] hadisidir. Bu salgınlar çok yaygın olmadığından ve insan hayatını fazla etkilemediğinden olsa gerek, İslâm Tarihinde ilk salgınlar arasında yer almaz. Zaten birincisinin Hz. Peygamber'in duasıyla kısa sürede atlatıldığı rivayet edilir.^[12]

Amvâs'ın Ürdün'de bir yer olduğunu ve salgının buradan başladığını kaynaklarımız kaydetmektedir.^[13] Dolayısıyla hastalık ortaya çıktığı yere nispeten Amvâs Tâ'unu diye adlandırılmaktadır.^[14] Her ne kadar salgın Amvâs'ta başlasa da Ürdün ile sınırlı kalmamış, Şam bölgesinin tamamına yayılmıştır. Tarihçiler İslâm'dan sonra ortaya çıkan en etkili salgınlardan birisinin Amvâs

[9] Hastalığın hıyarçıklı, septisemik ve akciğer vebası diye çeşitli türleri bilinmektedir. Bkz. Nûkhet Varlık, "Tâun", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/175.

[10] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Sakka, (Kahire: Mustafa Bâbî el-Halebî, 1955), 1/590.

[11] Hibetullah Muhammed Ebü'l-Bekâ el-Hillî, *el-Menâkîl-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, Thk. Muhammed Abdulkadir, (Amman: Mektebetü'r-Risâle, 1984), 1/402.

[12] Buhârî, "Merdâ", 22.

[13] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-İber fî haberî men gâber*, thk. Muhammed Said Beysun, (Beyrût: Dâru-l kütübü'l-İlmiyye, 1985), 1/16; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvût, (Dımaşk: Dâru İbni Kesir, 1986), 1/166.

[14] Mustafa Fayda, "Amvâs", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/100. Detaylı bilgi için bkz. Nasir Behcet Fâdil, "et-Tevâin fî Sadri'l-İslâm ve Hilafeti Emeviyyin", *Mecelletü Camiatü Kerkük*, 2 (2011); Ercan Cengiz, "Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Tâunu ve Etkileri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 13 (Ocak 2020): 129-150.

olduğunu söylerler.^[15] Bazı kaynaklar yirmi beş bin,^[16] bazıları ise otuz bin^[17] insanın bu salgın sebebiyle vefat ettiğini belirtirler. Salgında hayatını kaybedenler arasında Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Mu'az b. Cebel, Fadl b. Abbâs gibi çok meşhur sahâbiler de vardır.^[18] Taberî (ö. 310/923) bu salgın hakkında şu ürkütücü sözü söylemiştir: “Tarihte bu kadar dehşet verici ve öldürücü bir hastalık görülmedi. Bu vesileyle İslâm düşmanları gözlerini açtılar. Müslümanların kalpleri sarsıldı. Salgın çok can aldı ve uzun süre kaldı.”^[19] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Amr b. el-Âs'tan naklen şunları aktarır: “Çadırıma varisi olmayan yetmiş kılıç astım. Kimse kimseye nasılsın ya da hayırlı akşamlar diyemiyordu.”^[20]

2- Tâ'un el-Cârif

Abdülmelik b. Mervân zamanında hicrî 69/688 yılında Basra'da çok büyük bir salgın olmuştur^[21]. Kaynaklarda üç gün süren salgında her gün yaklaşık yetmiş bin insanın öldüğünü ifade etmektedir.^[22] Bu salgın sebebiyle uzun ömürlü sahâbeden Enes b. Mâlik'in yetmiş ila seksen civarındaki çocuk ve torunları; tâbiünden Abdurrahman b. Ebî Bekre'nin çocuklarından kırka yakın kişinin vefat ettiği bildirilir.^[23] Hatta anlatıldığına göre Basra'da neredeyse insan kalmamış ve ölenler çok fazla olduğundan defin dahi edilememiştir.^[24] Tarihçiler, bu salgının olduğu günlerde vahşi hayvanların evlere girdiği ve insanlara hiçbir şey yapmadan onların yemeklerini yemeye başladığını belirtirler.^[25] Basra valisi 'Ubeyd b. Ma'mer'in annesi bu salgın sebebiyle vefat ettiğinde bir yönetici olmasına rağmen Basra eşrafından hiç kimse cenazesine katılamamıştır.^[26] Yine bir gün 'Ubeyd b. Ma'mer, Cuma namazı için minbere çıktığında camide saf düzenine geçmiş yedi erkek ile

[15] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/166.

[16] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târihü't-Taberî*, (Beyrût: Darut-Turas, 1387), 4/101.

[17] Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrût: Dâru İhyâu't-Turas el-Arabî, 1988), 7/107.

[18] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, thk. Ömer b. Abdusellam, (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1993), 3/171.

[19] Taberî, *Târihü't-Taberî*, 4/63.

[20] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/248.

[21] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, (Kâhire: Elhey'e el-Mısıryye li'l-Kitâb, 1992), 1/601; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/66.

[22] Zehebî, *el-İber*, 1/56.

[23] Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (Mısır: Vezarâtüs-Sekafe, 1963), 1/182.

[24] Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/66.

[25] Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/66.

[26] Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdussellam, (Beyrût: Dâru'l-kirâbü'l-Arabî, 1997), 3/289.

bir kadın gördüğünde şaşkınlığını gizleyemeyerek “İnsanlar nerede?” diye sordu. Orada bulunan kadın şöyle cevap verdi: “*Toprağın altında, ey vali!*”^[27]

3- Tâ'un el-Fetayât

Velîd b. Abdülmelik döneminde hicrî 87/706 yılı civarında büyük bir salgın meydana gelmiştir.^[28] Hastalık, bakire kızları öldürerek başladığından ve onlardan birçok kimseyi öldürdüğünden tarihçiler bu salgını *el-Fetayât* diye adlandırdılar.^[29] Ancak salgın sadece bakire kızlarla sınırlı kalmayıp, erkekler arasında da yayıldı.^[30] Salgın öncelikle Basra'da ortaya çıktı; sonra Vâsıt, Kûfe ve Şam'a kadar ulaştı.^[31] Birçok şehre yayılan salgın, şehirlerdeki liderler üzerinde etkili olduğundan kaynakların bazıları bu salgını *Eşraf salgını* olarak da adlandırmışlardır^[32]. Yani yüksek makamlı, şerif insanların bir kısmı salgına maruz kalarak öldüğünden hastalığın ismi onlara nispet edilmiştir. Hastalığın bu derece ilerlemesinden Velîd b. Abdülmelik bile rahatsız olarak Şam'dan ayrılmak zorunda kaldı. Tarihçilerin bu vebaya maruz kalarak ölen insanların sayısı hakkında bir tahminleri yoktur. Ancak salgının vahametini belirtmek isteyen bazı tarihçiler “*Salgın yüzünden neredeyse aileler yok olacaktı.*” demişlerdir. Ayrıca tâbiünden Beşîr b. Ka'b b. Ebî el-Hamirî'nin içerisinde bulunduğu durum salgının öldürücü boyutunu ortaya çıkarma konusunda önemli bir kanıttır. Rivayet edildiğine göre salgının kendisine isabet etmesinin kaçınılmaz olduğunu ve öldüğünde kendisini gömecek bir kimsenin olmayacağını düşünen Beşîr b. Ka'b mezarını eliyle kazmış, içinde ölene kadar Kur'ân okumaya devam etmiştir.^[33]

4- Tâ'un Selem b. Kuteybe

Emevî halifelerinden Mervân b. Muhammed döneminde hicrî 131/749 yılında Irak'ta recep ayında başlayıp ramazan ayında birçok bölgeye sıçrayan büyük bir salgın olmuştur. Salgın hızla yayılarak hicrî 135/750 yılında Şam'a ulaşmıştır.^[34] İbnü'l-Cevzî'nin kanalıyla aktarılan rivayette Medâinî bu salgın hakkında şöyle demiştir: “*Irak'taki Merbed Mahallesinde her gün on*

[27] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/297.

[28] Ebû Amr Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55), *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekram Ziya el-Omeri, (Dimaşk: Dâru el-Kalem, 1397) 301.

[29] Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/267.

[30] Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, (Hindistan:Vezeratu'l-Ma'arif, 1973), 4/40.

[31] Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/267; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/61.

[32] İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/601.

[33] Ahmed el-Adevî, *el-Ta'uni fi el-esri el-Umevi*, (Katar: Merkezü'l-Ebhasü'l-Arabiye, 2018), 66.

[34] İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/602.

bin cenaze kaldırıldı. Bu durum günlerce devam etti.^[35] Salgın ortaya çıktığında Basra emiri Selem b. Kuteybe olduğundan salgın onun ismini taşımıştır.^[36] Uzun süre devam eden salgında iki gün çok şiddetli geçtiği, birinci gün yetmiş bin, ikinci gün aynı sayıda olmak üzere toplamda yüz kırk bin insanın vefat ettiği, söylenir.^[37] Tarihî kaynakların anlatımlarına göre ölenler çok olduğundan cenazelerine yetişmek mümkün olmuyordu. Hatta bazıları evde öldüğünden başıboş köpekler cesetlerine saldırıyordu.^[38]

5- Tâ'unu'l-Kebîr (Veba'u Seneti Tis'a ve 'Erba'in)

Memlûklü devletinin hüküm sürdüğü dönemde hicrî 749/1348 yılında Mısır ve Şâm'da büyük bir veba meydana gelmiştir. Kaynaklarımızda bu tâ'un için muayyen bir isim tayin edilmese de yaptığımız araştırma neticesinde salgının başladığı yer olan Mısır'dan hareketle hastalığın şehre göre isimlendirilmesi gerektiği kanaati hâsıl olmuştur. Bu arada salgının ortaya çıktığı yılı da hesaba katarak salgını hicrî 749/1348 yılı (Veba'u Seneti Tis'a ve 'Erba'in) vebası olarak dikkate almış bulunmaktayız. Bu salgının etki alanını bildirmek isteyen Yûsuf b. Tağrîberdî şöyle demiştir: *"Salgın dünyanın birçok bölgesine yayıldı ve hatta Mekke'ye kadar ulaştı. Diğer bir tabirle yeryüzünde Şarktan Garba kadar uzandı."*^[39] Nihayetinde salgın Mısır'da ve Şâm'da sayılamayacak kadar can almıştır. Salgında ölenler arasında Muhaddis Burhannedin İbrahim, Edebiyatçı Şihâbeddin Ahmed b. Mes'ûd gibi nice âlimler bulunmaktadır.^[40] Salgının kendi bölgelerine verdiği zararı önemseyen Şam tarihçileri, bu salgını Şam salgını olarak ifade etmektedirler. Çünkü hastalık Şam'da çok şiddetli bir şekilde gerçekleşmiş ve bu bölgede otuz birden fazla ilim adamını öldürmüştür.^[41]

6- Fenâü'l- 'Azîm (Tâ'un Sene-i Selase ve Selasîn ve Semanimi'e)

Memlûklülük döneminde hicrî 833/1429 yılında Mısırda ve özellikle Kahire civarlarında büyük bir salgın meydana gelmiştir. Yûsuf b. Tağrîberdî, salgının ortaya çıkardığı tabloyu dikkate alarak hadiseyi *Büyük Ölüm* (Fenâü'l- 'Azîm)

[35] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/287.

[36] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/288.

[37] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/287.

[38] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/288.

[39] Tağrîberdî *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/233.

[40] Tağrîberdî *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/234.

[41] Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd, (Beyrût, Dâru'l-Fikr el-Muasır, 1998), 1/547, 2/327, 3/412, 4/111.

olarak isimlendirmiştir. Zira kendisi bir günde sadece Kahire’de 10 bin insanın vefat ettiğini ifade etmiştir. Bu sayı bir güne ait olmayıp birkaç gün sürmüştür. Takip eden günlerde ise 9 bin ve 8 bin kişi ölmüştür. Diğer salgınlarda olduğu gibi bu salgının da Mısır’da kalmayıp Şam’a kadar geldiğini Yûsuf b. Tağrîberdî’nin rivayetlerinden anlayabiliriz.^[42] Hatta salgın Mısır ve Arap Yarımadasıyla sınırlı kalmamış sıçrayarak Bursa’ya kadar ulaşmış ve Bursa’da her gün 1500 insan vefat etmiştir.^[43] Salgının şahitlerinden Tağrîberdî, hastalığın sadece insanları etkilenmediğini, balıklar ve suda yaşayan diğer canlıları ile kara hayvanlarını da olumsuz etkilediğini söylemiştir.^[44]

7- et- Tâ’unu’l- ‘Azîm

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde hicrî 1215 yılında Mısırda büyük bir salgını başlamıştır. Şam’a ve hatta Anadolu’ya kadar ulaşan bu salgın sebebiyle çok sayıda insan ölmüştür. Tarihçilerin ifadesine göre salgın neredeyse tüm insanlık yok olacak kadar can almıştır. Cebertî, salgının özellikle gençler üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir.^[45] Salgın yüzünden tüm çarşılar kapatılmıştır. Kefenler bulunmamakta olup, insanlar birçoğu muhtaç hale gelmiştir. Bir kişi öldüğünde sadece birkaç kişiden oluşan cenaze heyeti dışında merasimlere katılımın olmadığı söylenir. Hayatın büyük oranda kısıtlandığını Cebertî şöyle ifade eder: “Bir aydan daha fazla tıraş olmadım. Her gün Asyût’ta (Mısır’ın bir bölgesi) altı yüzden daha fazla insan ölmekteydi. İnsanlar evinden çıktığında yolda ya bir cenazeye ya da hasta biriyle karşılaşmadan evlerine dönmezlerdi. Süresi tam olarak belirlenemese de mescitlerde namazlar tamamen durdurulmuştu. Ekim ve hasat işleri de aynı şekilde askıya alınmıştı.”^[46] Cebertî bu salgını tam olarak anlatılmak istendiğinde konunun bir cildi aşabileceğini ifade etmiştir.^[47]

Büyük çaplı salgınları seçerek sıraladığımız bu çalışmada her ne kadar yedi tane hadise üzerinde durulsa da bunların dışında çok sayıda veba ve tâ’unun olduğu tarihî kayıtlarda sabittir. Nitekim kaynaklarda birbirini takip eden yıllarda, art arda birçok salgının gerçekleştiğini fark ederiz. Yukardakiler, en yaygın olanlarıdır.

[42] Tağrîberdî *en-Nücümü’z-zâhire*, 14/81.

[43] Tağrîberdî *en-Nücümü’z-zâhire*, 14/338.

[44] Tağrîberdî *en-Nücümü’z-zâhire*, 14/339.

[45] Abdurrahman b. Hasan Cebertî, *‘Acâ’ibü’l-âsâr fi’t-terâcim ve’l-ahbâr*, (Beyrût: Dârü’l-Cil, trz.) 2.439.

[46] Cebertî, *‘Acâ’ibü’l-âsâr*, 2/440.

[47] Cebertî, *‘Acâ’ibü’l-âsâr*, 2/440.

B- Alınan Önlemler

Maddî ve manevî temizliğe önem veren İslâm dininin Müslümanlardan yapmalarını istediği davranışlardan birisi de temizlik konusunda hassas olmalarıdır. Çünkü temizlik dini vecibelerin uygulanmasında ilk adım olduğu kadar salgın gibi hastalıkların önlenmesinde önemli rol oynar. Salgın hastalıkların önlenmesinde dezenfektana önem veren Hz. Peygamber'in daha başka talimatları da bulunur.^[48] Ayrıca Müslümanların salgına maruz kaldıkça kendi başlarına geliştirdikleri bir dizi önlem de vardır. Tarih kitaplarında çeşitli zamanlarda uygulandığı söylenen bu önlemleri en çok başvurulandan en aza doğru yapılan sıralama ile aşağıdaki başlıklar altında zikretmek uygun olacaktır.

1- Hz. Peygamber'in Talimatları

Salgına maruz kalan Müslümanlar, Hz. Peygamber'in salgınla ilgili talimatlarını uyguladılar. Çünkü Hz. Peygamber salgınların sebeplerini, salgın esnasında yapılacak işlemleri ve bu yüzden vefat edenlerin akıbetlerini açıklayan birçok tavsiyesi bulunmaktadır. Salgın sebeplerini maddî ve manevî hallerle ilişkilendiren Hz. Peygamber, başka bir noktaya dikkat çekerek salgının manevî sebebini fuhuş ve zinayla izah etmiştir. Onun bildirimine göre fuhuş yapmak veya fuhşu yaygınlaştırmak salgının manevî sebeplerinden bir tanesidir.^[49] Yine Hz. Peygamber salgın esnasında uyulacak kurallara dair de önemli açıklamalar da bulunmuştur. Bir hadis-i şerifte şöyle buyurmuştur: "Eğer bir yerde veba duyduysanız, o yere girmeyin! Siz aynı ülkedeyseniz salgın ortaya çıkarsa, oradan dışarı çıkmayın."^[50] Başka bir hadiste ise şöyle demiştir: "Şayet veba bir ülkede meydana gelmiş ve o ülkede içinde iseniz, orada sabırla oturursanız, şehitle aynı mükâfatı elde edersiniz."^[51] Hz. Peygamber'in bu talimatları ilk defa Hz. Ömer döneminde vuku bulan Amvas vebasında uygulandı.^[52] Aynı şekilde Şam'da bulunan sahâbîlerin tamamı salgında bu talimatları harfiyen yerine getirdiler. Şam'a hiç kimseyi kabul etmediler ve Şam'dan dışarıya çıkamadılar. Böylelikle ya orada vefat edip, defnedildiler ya da hastalığı atlatarak hayatlarına devam ettiler. Hz. Peygamber'in talimatlarının salgınların genelinde uygulandığını

[48] Bkz. İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, (2017), 196-218.

[49] İbni Mâce, "Fiten", 22. Hadisin metni için bkz.

لم تظهر الفاحشة في قوم قط، حتى يعلنوا بها، إلا أفشا فيهم الطاعون، والأوجاع التي لم تكن مضت في أسلافهم الذين مضوا

[50] Buhârî, "Tıb", 29.

[51] Buhârî, "Tıb", 29.

[52] Taberî, *Târihü't-Taberî*, 4/57.

İslâm Tarihi kaynaklarına bakarak anlayabiliriz. Hz. Peygamber'in talimatlarını ciddiye alan Müslümanlar, şehit olarak kabzedilmenin de verdiği sevinçle, salgın sırasında metanetli duruşlar sergileyerek hastalığın daha fazla yayılmasının önüne geçmişlerdir.^[53]

2- Cihada Gitmemek

Salgın zamanında muhariplerin birliklerinde kalarak cihada gitmemeleri tıbbî bir önlemdir. Üstelik cihad güç gerektiren bir ameliye olduğundan, salgın sırasında Müslümanların güçlü olmaları söz konusu olamaz. Hatta İslam düşmanlarının bunu bir fırsata dönüştürerek, salgından zayıf düşen Müslümanlar üzerine saldırdıkları vakidir. İbn Kesir'in rivayetine göre Şam'da bir salgın sırasında Romalılar Antakya'ya kadar ulaşmış ve çok sayıda insanı öldürmüştür.^[54]

3- Dağlara veya Köyleri Gitmek

Dağların temiz bir havası vardır ve insan eli değmemiş bölgeler genelde mikroptan ârîdirler. Köylerde ise şehirde olduğu gibi insan kalabalığı yoktur. Bu yüzden salgın dönemlerinde insanların bir kısmının dağlara veya köylere gittiğini tarih kaynaklarında zikredilmektedir. Mesela Amvâs vebasında, insanlar Amr b. el-Âs'ın tavsiyesi ile Şâm yakınlarındaki dağlara gitti ve salgın fazla yayılmadan sona erdi.^[55] Emevî halifeleri ise başkent Şâm'dan uzaktaki Rusafe şehrini inşa etmişlerdi. Böylece salgın meydana geldiğinde başkenti terk edip Rusafe'ye giderlerdi. Rusafe iyi toprağa sahip temiz ve uzak bir şehirdi. Örneğin, Hişâm b. Abdülmelik Rusafe'de kaldı ve bu amaçla iki saray inşa ettirdi.^[56] Emevîlerden sonra da bu kurala uyulmuştur. Tarih kitaplarında bunun birçok örneğiyle karşılaşmak mümkündür. Nitekim Muhammed ed-Dakinî (ö. 952) bir salgın yüzünden Halep köylere giderek salgına maruz kalmaktan kurtulmuştur.^[57]

[53] Buhârî, "Tıb", 29.

[54] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/285.

[55] Taberî, *Târihu'l-Taberî*, 4/62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/248; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/91; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târihu'd-Dımaşk*, thk. 'Amr b. Garama, (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1995), 76/266; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed, (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1994), 6/319.

[56] Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyübî, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, (Mısır: el-Matba'atu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, trz), 1/205.

[57] Ebü Abdillâh Radiyyüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî el-Hanefî, *Dürrü'l-habebe fi târihi a'yâni Haleb*, thk. Muhammed el-Fahurî, (Dımaşk: Vizaretü's-Sekafe, 1947), 4/66.

4- Dua Etmek

Müslümanlar salgın dönemlerinde manevî huzur duymak ve hastalığı Allah'ın yardımıyla atlatmak için dua ederek ellerini semaya kaldırıyorlardı. Aslında bu uygulama bir sünnettir. Çünkü bizzat Hz. Peygamber, kendi döneminde meydana gelen bir salgını sona erdirmek için Allah'a ilk dua eden kişiydi. Rivayet edildiğine göre sahâbe hicret ettiğinde, Medine'de bir hummâ veya sıtma olarak bilinen bir salgın meydana geldi. Bu salgın Hz. Ebû Bekir, 'Âmir b. Führeyre, Bilal ve diğerlerini etkiledi. Durumun vahametini gören Hz. Peygamber şöyle dua etti: "Ey Allah'ım! Mekke'yi sevdirdiğin gibi Medine'yi de bize sevdireceksin. Ey Allah'ım, salgını el-Cuhfe'ye def et!"^[58] Hz. Peygamber'in başlattığı bu gelenek Müslüman yöneticiler tarafından da devam ettirilmiştir. Örneğin 552 yılında meydana gelen bir hastalıktan kurtulmak için insanlar toplu ibadet mekânlarından olan şehir dışındaki Musallalarda toplanarak Allah'a dua etmişlerdir.^[59] Yine 833 yılında meydana gelen salgın ciddi bir boyuta ulaştığında, dönemin meliki insanlara kunut dualarıyla dua etmelerini ve Allah'a yakarmalarını emretmiştir.^[60] Kâhire'de zuhur eden salgında ise insanlar dua etmek için camilere gitmiş ve fakirlere sadaka vermişlerdir.^[61]

5- Kur'ân ve Buhârî Okumak

Müslümanlar zor zamanlarda, özellikle salgın zamanında, Kur'ân-ı Kerîm okumuşlardır. İslam Tarihine bakıldığında özellikle Hicri 8 ve 9. yüzyıldan itibaren zorluk zamanlarında Kur'ân okumak Müslümanların âdeti haline geldiği anlaşılır. Mesela 790 yılında Mısır'da tevarüs eden bir salgın yüzünden Müslümanların toplanıp dua ile Ku'ran okudukları bildirilir.^[62] Yine hicrî 1228 yılında çok büyük salgın patlak vermiş, bu sırada Kur'ân okunmuş, özellikle de Mülk, Ahkaf Sûreleri okumak tavsiye edilmiştir.^[63] Böyle dönemlerde Buhârî okumak İbn Hacer'in (773- 852/1372-1449) yaşadığı dönemden çok kısa bir süre önce Müslümanların bir âdeti olduğu bilinmektedir. Mesela 748 yılında Şam'da bir salgını sebebiyle insanlar Büyük Emevî camiine

[58] Nesâî, "Tıb", 27.

[59] Ahmed b. İbrahim Muvafakeddin, *Kunû'z-Zehab fî Târihi'l-Haleb*, (Beyrût: Darul Kalem, 1417), 2/217.

[60] Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbnü'l-Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasen Habeş, (Mısır: Lecnetü İhîyâu't-Turas, 1969), 3/438.

[61] Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, (Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/86.

[62] İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 1/354.

[63] Cebertî, *'Acâ'ibü'l-âsâr*, 3/395.

şıgınıp Buhârî okumuşlardır.^[64] Yine hicrî 841 yılında dönemin sultanının da katılımı ile salgını def etmek amacıyla Buhârî okunmuştur.^[65]

6- Müslüman Doktorların Tavsiyeleri

Yukarıdaki anlatımlardan anlaşıldığı üzere İslâm tarihi boyunca çok salgın olmuştur. Haliyle insanları tedavi etmekle mükellef olan doktorlar bu konuya çok önem vermişlerdir. Bu önemin başlıca delili salgın hakkında yazılan yetmişten fazla kitabın günümüze kadar intikal etmesidir.^[66] Kitaplarda yer alan kurallara bakıldığında doktorların tavsiye ettikleri şeylerin en başında hafif yemekler tüketmek ve beraber spor yapmak gelir.^[67] Bazı doktorlar salgın zamanında köylere gitmek, soğan, sarımsak ve doğal yağları yemeyi önermişlerdir.^[68] Yine bazı doktorlar da limonun salgın karşısında çok faydalı olduğunu ifade etmişlerdir.^[69] Limonun hem kendisinin hem de kabuğunun beraber yenmesinin salgın karşısında çok etkili olduğunu özellikle belirtmişlerdir.^[70]

Doktorların tavsiyesini toplayan Suyûtî, şöyle bir tavsiyede bulunmuştur. “*Tâ’un karşısında en güzel önlemler şunlardır: Arpa, taze et, bakliyat ve marul tüketmek en sağlıklıdır.*”^[71]

Sonuç

İslâm Tarihi boyunca Müslümanların çok sayıda veba ve tâ’una maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Öyle ki hemen hemen her asırda birkaç büyük salgın cereyan etmiştir. Amvâs öncesi başlayan süreç, Amvâs’la adını duyurmuş ve Emevî asrında kendisini iyiden iyiye hissettirmiştir. Abbâsiler dönemine gelindiğinde, onların iddia ettiği üzere, bu tip salgınlar çok fazla

[64] Tağrıberdî *en-Nücümü’z-zâhire*, 10/203.

[65] Tağrıberdî *en-Nücümü’z-zâhire*, 15/93.

[66] Kitaplardan birkaçını tanıtmak gerekirse, bunların en eskisi filozof ve doktor el-Kindî’ye ait *Risâle fi’l-ebharetü’l-müslihâti lil cevvi mine’l-Evbâ* (رسالة في الأبخرة المصلحة للجو من الأوباء)’dir. Bunun yanında Abdurrahman el-Bestamî’nin *el-Ediyetü’l-münteba ve’l-edviyetü’l-mücerraba* (الأدعية المنتخبة تحفة النجباء بأحكام الطاعون) (والأدوية المجربة) (والبواء) kitaplarının yanında kayda değer pek çok eser kaleme alınmıştır.

[67] Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, *el-Hâvî*, thk. Heysem Halife, (Beyrût: Dâru İhaya-u’t-t-Turâsil-‘Arabi, 2002), 4/428.

[68] Abdülmelik b. Habîb el-Kurtubî, *Mihtasar fi’t-Tıbb*, thk. Muhammed Emin, (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1998), 55.

[69] Ebû’l-Hasen Alâüddîn Ali b. Ebî’l-Hazm İbnü’n-Nefis el-Kareşi ed-Dımaşkı, *Kitâbü’ş-Şâmil fi’s-sinâ’ati’t-tıbbiyye*, thk. Yusuf Zeydan, (Birleşik Arap Emirliği: el-Merkezu’s-Sekafi, 2000), 1/151.

[70] İbnü’n-Nefis, *Kitâbü’ş-Şâmil*, 1/161.

[71] Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *İtmâmü’d-dirâye*, thk. İbrahim el-‘Acuz, (Beyrût: Dâru’l-kütübü’l-İlmiyye, 1985), 210.

hissedilmese de Memlûklular döneminde tekrar kendisini göstermiştir. Memlûk devletine musallat olan haslıklar Osmanlı devleti zamanında yer yer kendisini yine hissettirmiştir. Tüm bu salgınların ilginç tarafı ise ortaya çıktıkları bölgelerin daha çok Suriye, Mısır ve Irak olmasıdır. Belirtilen coğrafyalar uzun süre salgınlara maruz kalmış ve bu vesile ile salgın konusunda bir tecrübe sahibi olmuşlardır.

Tarihî süreç içerisinde birçok salgın cereyan etmesine rağmen öne çıkanlarının ele alındığı bu makaledeki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla İslâm coğrafyasındaki yaşayan insanlar maruz kaldıkları hastalıklar karşısında birçok önlem alarak, salgınları en az zararla atlattırmaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in tavsiyeleri bu önlemlerin en başında geldiği anlaşılmaktadır. Müslüman tabipler ve halk bu talimatlara çoğu zaman uymuşlardır. Bununla birlikte tövbe etmek, dua etmek, Kur'ân ve Buhârî okumak gibi manevî çözümleri de bir kenara bırakmamışlardır. Yine hastalığın asıl şifa kaynağı olarak görülen tıp her zaman önemli olmuştur. Müslüman doktorlar hastalıkları yakından takip ederek tedavide yeni yöntemler bulmuşlardır. Bu işi ciddi bir şekilde ele alıp, çok sayıda kitap yazmışlardır. Tespit ettiğimiz kadarıyla günümüze ulaşan kitap sayısı seksenden fazladır.

Makalemizin konusu tüm hastalıkları anlatmaktan ziyade okuyucuya konuyla alakalı genel bir bakış açısı kazandırmak olduğundan tarih boyunca ortaya çıkan en tehlikeli salgınlar anlatılmıştır. Elbette salgınları yakından tanımak ve tüm yönleriyle kavramak için daha geniş bir araştırma yapmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılacak olan araştırmada çeşitli yöntemler kullanılabilir. Mesela hastalığın seyrini iyi anlamak için vebaları bölge bölge ayırarak bir tasnife tabi tutmak gerekebilir veya tarih metotları dikkate alınarak kronolojik tasnifler yapılabilir. Ancak kronolojik tasnif çok işlevsel olmayabilir. Çünkü salgınlar bir yılla sınırlı olmayıp uzun süre devam edebilir ve bir bölgede ortaya çıkan salgın başka bir şehre seneler sonra ulaşabilir. Bahse konu hususlar dikkate alınarak konu hakkında yeni ilmi çalışmaların yapılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Abdülmelik b. Habîb el-Kurtubî. *Mihtasar fi't-Tıb*. thk. Muhammed Emin. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- 'Adevî, Ahmed. *el-Tâ'unu fi el-esri el-Umevi*. Katar: Merkezü'l-Ebhasü'l-'Arabiye, 2018.
- Ahmed b. İbrahim Muvafakeddin. *Kunû'z-Zeheb fi Târihi'l-Haleb*. Beyrût: Darul Kalem, 1417.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870). *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zahir. Beyrût: Dâru-n Necat, 1422.

- Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *'Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. Beyrût: Dârü'l-Cil, trz.
- Cengiz, Ercan, "Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Tâunu ve Etkileri", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7 / 13 (Ocak 2020).
- Ebü'l-Bekâ, Hibetullah Muhammed el-Hilli. *el-Menâkûl-Mezidiyye fî ahbari Mulukî'l-Esedîyye*. Thk. Muhammed Abdulkadir. Amman: Mektebetü'r-Risâle, 1984.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*. Mısır: el-Matba'atu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, trz.
- Fâdil, Nasir Behcet, "et-Tevâin fi Sadri'l-İslâm ve Hilafeti Emeviyyin", *Mecceletü Camiatü Kerkük*, 2 (2011);
- Fayda, Mustafa, "Amvâs", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzumî-İbrahim Samurayî. Kahire: Dâru'l-Hilal, 1985.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr (ö. 240/854-55). *Târihu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekram Ziya el-'Omeri. Dımaşk: Dâru el-Kalem, 1397.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen (ö. 571/1176). *Târihu'd-Dımaşk*, thk. 'Amr b. Garama. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1995.
- İbni Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 852/1449). *Bezlü'l-mâ'ûn fî fazli't-tâ'ûn*. thk. Ahmet el-Katip. Riyâd: Dâru'l-Asime.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 852/1449). *İnbâ'u'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*. thk. Hasen Habeş. Mısır: Lecnetü İhiyâu't-Turas, 1969.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed el-Büstî (ö. 354/965). *es-Sikât*. Hindistan:Veza-ratu'l-Ma'arif, 1973.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Siretü'n-nebe-viyye*, thk. Mustafa Sakka. Kahire: Mustafa Babi el-Halebî, 1955.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrût: Dâru İhyâu't-Turas el-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire: Elhey'e el-Mısıriyye li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali (ö. 711/1311). *Lisânu'l-Arab*. 1-15. Cilt. Beyrût: Dârus's-Sadr, trz.
- İbn Tağrîberdî Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470). *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Mısır: Veza-râtüs-Sekafe, 1963.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (ö. 597/1201). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed 'Ata-Mustafa Abdulkadir 'Ata. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdusselam. Beyrût: Dâru'l-kirâbü'l-'Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Hanbelî Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Hanefî (ö. 971/1563). *Dürri'l-habebe fî târihi a'yâni Haleb*. thk. Muhammed el-Fahurî. Dımaşk: Vizaretü's-Sekafe, 1947.

- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî (ö. 1089/1679). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâvût. Dımaşk: Dâr-u ibni Kesîr, 1986.
- İbnü'n-Nefsî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm el-Kareşî ed-Dımaşkî (ö. 687/1288). *Kitâbü'ş-Şâmil fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye*. thk. Yusuf Zeydan. Birleşik Arap Emirliği: el-Merkezu's-Sekafî, 2000.
- Kadî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Şerhü Sahîh-i Müslim*. thk. Yahya İsmail. Mısır: Dâru'l Vefa' 1998.
- Makrîzî, Ebü Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdîl dir b. Muhammed (ö. 845/1442). *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Râzî, Ebü Bekr Muhammed b. Zekerıyyâ (ö. 313/925). *el-Hâvî*. thk. Heysen Halife. Beyrût: Dâru İhayau't-t-Turasil-'Arabi, 2002.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg (ö. 764/1363). *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebü Zeyd. Beyrût, Dâru'l-Fıkr el-Muasır, 1998.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505). *İtmâmü'd-dirâye*. thk. İbrahim el-'Acuz. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923). *Târihü't-Taberî*. Beyrût: Darut-Turas, 1387.
- Uçar, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, (2017), 196-218.
- Varlık, Nükhet, "Tâun", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *el-İber fî haberi men ğaber*, Thk. Muhammed Said Beysun, Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, trz.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm*. thk. Ömer b. Abdusellam. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, 1993.

